Užpalių apylinkių vandenys ir jų hidrografiniai ypatumai

Aldona Baubinienė

Gamtos tyrimų centro Geologijos ir geografijos institutas

Užpãlių valsčius išsidėstęs Vakarų Aukštaičių plynaukštėje bei vakariniame Aukštaičių aukštumos šlaite, kurio glacigeninį reljefą daugiausia formavo Šventõsios vidurupio ir Virintõs–Siesartiės ledyninės plaštakos. Plynaukštės ir aukštumos dubumos pertvertos recesinių moreninių ruožų, performuotų prieledyninių baseinų, ir išraižytos gilių senslėnių. Visa valsčiaus teritorija išraizgyta Šventosios upės intakų, kurie iš kairės ir dešinės suteka į ilgiausią (246,0 km), tik Lietuvos teritoriją drenuojančią upę. Šventõji, išsiveržusi iš ežerų „apsupties“, Užpalių valsčiumi teka apie 20 kilometrų, kas sudaro tik 8% viso upės ilgio. Tačiau ši upės atkarpa nors ir nėra ilga, bet pati vingiuočiausia.

Aukštaĩčių aukštumõs pašlaite vingiuojanti Šventoji dalija Užpalių valsčių į dvi beveik lygias dalis: aukštesnę – Sėlių aũkštumą ir žemesnę – Vakarų Aukštaičių plynaukštę, kurių pažemėjimuose telkšo nedidelių pavienių liekaninių ežerų „akys“, o giliai įsirėžusiame Šventosios upės slėnyje gausu šaltiniuotų vietų.

Darbo tikslas – remiantis ekspediciniais tyrimais bei rašytiniais šaltiniais apžvelgti Užpalių apylinkėse esančių vandens telkinių pasiskirstymą abipus Šventosios upės (skirtingoje litomorfogenetinėje aplinkoje: Sėlių aukštumoje ir Vakarų Aukštaičių plynaukštėje), jų hidrografinius ypatumus bei pokyčius, dydžius bei formą. Remiantis valsčiaus pavadinimu patvirtinti faktą, kad teritorija įsikūrusi pelkių apsuptyje, už palių.

Pagrindiniai tyrimo uždaviniai buvo identifikuoti, atsižvelgiant į aplinkos kaitą, valsčiaus teritorijoje esančių vandens telkinių išsidėstymą bei pokyčius.

Svarbiausi darbo metodai buvo įvairių metų kartografinės ir rašytinės medžiagos analizė, jų palyginimas, ekspediciniai tyrimai su esamos būklės fotofiksacija ir aprašymu.

Valsčiaus teritorijoje esantys vandens objektai buvo identifikuojami remiantis VU, Gamtos mokslų fakulteto Kartografijos centro darbuotojos L. Kavaliauskienės parengta Užpalių valsčiaus kartografine medžiaga M 1:50 000, kurioje apibrėžtos Užpalių valsčiaus ribos. Detalesniems vandens objektų tyrimams bei palyginimui naudoti įvairių metų topografiniai žemėlapiai M 1:25 000, M 1:10 000, ortofotonuotraukos.

Hidrografiniams pokyčiams įvertinti buvo atlikti upių ilgių, baseinų plotų skaičiavimai, gautų rezultatų palyginimas iki sausinimo darbų ir po jų.

Užpalių valsčiaus ežerų, pelkių (durpynų) identifikavimui pasinaudota topografiniais žemėlapiais M 1:10 000, jų aprašymui panaudota ekspedicinių tyrimų medžiaga, Lietuvos TSR ežerų sąrašas su morfometriniais duomenimis, 1964 m., Lietuvos durpių kadastras, 1995 m., apklausti vietiniai gyventojai.

Straipsnis leidyklai įteiktas 2011 08 25, serijos „Lietuvos valsčiai“ Lietuvos lokalinių tyrimų mokslo darbų komisijos įvertintas 2013 05 28, pirmą kartą paskelbtas 2013 07 03 elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“, ISSN 2029–0799 visatekstėje svetainėje www.llt.lt.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2013 07 03.

Įvadas

Valsčiaus centras – Užpãliai, tai už palių, balų, pelkių esanti vietovė. Pats Užpalių vardas buvo rašomas dvejopai: Užpaliai ir Ušpaliai (B. Kviklys „Mūsų Lietuva“, 1964–1968). Ir abu vardai kildinami nuo vandens objektų – pelkių ir upelio pavadinimo. Užpalėnai teigė, kad pavadinimas kilęs nuo dviejų žodžių: *už* ir *palios*, t. y. vietovė, kuri yra už palių (pelkių). Ušpalėnai tvirtino, kad vardas kilęs nuo nedidelio Ušpalõs upelio, įtekančio į Šveñtąją.

Užpaliai įsikūrę erdviame Šventosios klonyje. Pasak prof. Č. Kudabos, miestelis įspūdingai atrodo artėjant prie jo nuo Ãlaušo ežero, kurio duburys yra apie 40 metrų aukščiau Šventosios upės vagos. Rudenėjant, kai rytai rūkanoti, atsidūręs šlaite ties Užpãliais jų nematai, nes garuojant Šventosios vandenims, visas slėnis užtrauktas rūko. Tik bažnyčios bokštai kyšo.

Šventosios upė – pagrindinė ir svarbiausia Užpalių apylinkių vandens ašis, daugiau nei 20 kilometrų giliu ir plačiu kloniu tekanti Užpalių valsčiaus teritorija. Šventosios krantus sujungia pačiame Užpalių miestelyje 1930 m. pastatytas gelžbetoninis tiltas. Prieš tai būta ir daugiau tiltų. Seniausias tiltas buvo ąžuolinis, kurio likučiai dar ir dabar aptinkami apie 500 metrų į pietus nuo dabartinio.

Vėliau statytas, taip pat medinis, tiltas sudegė Pirmojo pasaulinio karo metais.

Dabartinė Užpalių seniūnija užima 17 600 ha plotą, iš kurių 211 ha užima vandenys. Tai sudaro 1% seniūnijos teritorijos.

Šventosios upė ir jos intakai Užpalių apylinkėse

Iki Sartų ežero Šventoji teka jaunu eroziniu slėniu arba ledyninio reljefo tarpugūbriais bei rinomis. Vakaruose Šventoji išsiveržia iš ežerų virtinės, patenka į pratakų Pãščio ežerą ir nuo čia prasideda tikrasis Šventosios vidurupis, pasukantis į pietvakarius senoviniu slėniu. Šventosios senslėnis prasideda tik patekus upei į Vakarų Aukštaičių plynaukštės ribas.

Pagal meandrų pobūdį tarp intakų Narupio ir Girbio (ruožo ilgis – 19,8 km) Užpalių valsčiaus teritorijoje Šventosios upės atkarpa viena vingiuočiausių. Į pietvakarius tekančios Šventosios upės vingiuotumo koeficientas – 1,75.[1] Upės vingiai eina vienas paskui kitą. Nuo Lýgamiškio pìliakalnio, pagal vietinių gyventojų pasakojimą, matyti septyni mistiniai Šventosios upės vingiai (1 pav.).

Upė, „ieškodama“ savo kelio, daug kartų keitė vagą – tai platindama vingį, tai nukirsdama. Todėl upės salpoje vietomis matosi senvagių likučiai (2 pav.). Šventosios pakrantėse gyvenantys užpalėnai pasakoja, kad per šimtmetį upės krantai pakito apie 50 metrų.

Šventosios upės intakai Užpalių apylinkėse mažiau vingiuoti: Alaušos vingiuotumas – 1,43, Bradesos – 1,26, Nasvės – 1,72. Juolab kad visuotinės melioracijos laikais daugelis upių vingių buvo ištiesinti.

Hidrologai teigia, kad Šventoji – dar jauna upė. Kylant Vidurio Lietuvos žemumai, pasislinko takoskyra, todėl Šventosios vidurupio ir žemupio dešinieji intakai nėra pakankamai susiformavę.[2] Šventosios baseine vyrauja natūralios upių ir upelių vagos, tačiau dešiniakrantėje baseino dalyje jų išlikę mažiau.

[1] Jablonskis J., Gaigalis K. *Šventosios baseino hidrografija*, Vilnius, 1973.

[2] Kilkus K. *Lietuvos vandenų geografija,* Vilnius, 1998.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2013 07 03.

1 pav. Šventosios upės vingiai nuo Lygiamiškio piliakalnio. Str. nuotraukos – A. Baubinienės

2 pav. Šventosios upės senvagė ties Lygiamiškio piliakalniu

Užpalių valsčiaus teritorija upė srūva Aukštaičių aukštumos papėde. Jos vidurupio slėnį sudaro salpa (apie 10% slėnio ploto) ir 2–4 terasos. Iš jų svarbiausia aukštesnė (8–10 m aukščio) terasa, į kurią nusileidžia tankus raguvų tinklas. Šioje atkarpoje Šventoji neša mažai sąnašų, todėl salpa daug kur formuojasi, užaugant ir durpėjant krantams.[3]

Vagos nuolydis tarp Paščio ežero ir Jaros–Šetekšnos žiočių yra 0,049%. Utenos rajono ribose Šventosios vidutinis nuolydis – 0,052%. O didžiausias upės nuolydis Užpalių valsčiaus ribose yra Ilčiukų–Užpalių atkarpoje – 0,066%. Todėl čia buvo pastatyti net trys malūnai: Ilčiukų, kuris dabar sugriautas, Degėsių, kuris statytas 1922 m., jo užtvankos aukštis siekė 2,8 m, vėliau nugriautas; Užpalių, statytas 1836 m., užtvankos aukštis – 3,2 m, malūno galingumas buvo 28 kW.[4]

[3] Basalykas A. *Lietuvos TSR fizinė geografija*, Vilnius, 1965.

[4] *Lietuvos TSR upių kadastras,* Vilnius, 1962.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2013 07 03.

3 pav. Užpalių HE užtvanka

4 pav. Gulbės patvenktoje Šventojoje ties Bajorų kaimu

Užpãliuose 2002 m. 153,7 km nuo Šventosios žiočių pastatyta Užpalių HE. (3 pav.). Patvenktos upės plotas – 24,9 ha (4 pav.).

„Lietuvos enciklopedijoje“[5] rašoma, kad nuo 1932 m. Užpaliuose veikė vandens matavimo stotis. Stotis buvo įsteigta prie gelžbetoninio tilto kairiojo kranto per Šventąją. Jos stebėjimų duomenimis (1933–1943 m.) vidutinis Šventosios (1 710 km^2 baseino plotas) debitas ties Užpaliais siekė 12,4 m^3/s.

Nuo 1956 m. hidrologiniai stebėjimai buvo atnaujinti ir tęsėsi iki 1964 metų. Stebėjimų laikotarpiu (1956–1963) vidutinis Šventosios upės debitas ties Užpaliais siekė 13,1 m^3/s, nuotėkio modulis – 7,7 l/s km^2, nuotėkio aukštis 242 mm. Šventosios upės vandens lygio vidutinė svyravimo amplitudė – 3,3 metrai.

Stoties duomenimis (9 metų stebėjimų), potvynio pradžios vidutinė data buvo kovo mėn. 25 diena, potvynis maksimumą pasiekdavo balandžio mėn. 6

[5] *Lietuvos enciklopedija,* Boston, t. 32.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2013 07 03.

dieną, o baigdavosi gegužės mėn. 18 dieną. Bendra potvynio trukmė – 45 dienos. Vidutinis maksimalus debitas – 59,0 m^3/s.

Poplūdžių maksimumas (per stebėjimų laikotarpį) stebėtas 1962 metais ir siekė 53,5 m^3/s. Vidutinis per stebėtą laikotarpį – 16,4 m^3/s. Nuotėkio modulis – 9,6 $l/s\ km^2$. Nuotėkio laikotarpiu minimalūs paros debitai vasaros–rudens laikotarpiu buvo 2,92 m^3/s, vidutinis – 4,40 m^3/s, o paros debito norma – 4,26 m^3/s. Šaltuoju žiemos periodu mažiausias paros debitas per stebėjimų laikotarpį (1957–1964 metais) buvo 4,66 m^3/s, vidutinis – 8,06 m^3/s, o paros debito norma – 7,83 m^3/s.[6]

Vidutiniškai per metus Šventosios baseine iškrenta 750 mm kritulių, iš kurių 32% iškrenta šaltuoju metų laiku. Nuotėkis yra natūraliai sureguliuotas – 40% sudaro požeminiai vandenys, o sniego ir lietaus – atitinkamai 32 ir 28%. Šventosios upė yra mišraus maitinimo, nes nė vienas mitybos šaltinių nesudaro 50%.

Užpalių apylinkių vandenis į Šventąją suneša nemažai upelių. Didesnieji iš jų – Bradesa, Nasvė, Alauša, Ūdrokšlis, Ringis (1 lentelė). Tačiau žymiausia – mažoji Krokulė. Jos ištakos – šventame šaltinyje. Krokulė, neužšąlanti net žiemą, per sekundę atiduoda 7 litrus vandens, o jos vandens temperatūra laikosi apie 7°C.

Anksčiau Šventąja dažnai praplaukdavo sielininkai, plukdydami medžius iš miškingo jos aukštupio. Sieliai išraudavo jų kelyje pasitaikančias žoles, todėl upė buvo švaresnė.

Iki Užpalių Šventosios baseino upių tankumas 0,70 km/km^2.[7]

1 lentelė
Tiesioginiai Šventosios upės intakai Užpalių valsčiaus apylinkėse (pagal B. Gailiušio, J. Jablonskio, M. Kovalenkovienės „Lietuvos upės“, 2001)

Atstumas nuo žiočių, km	Įtekėjimo krantas	Intako pavadinimas	Ilgis, km	Baseino plotas, km^2
167,1	k	Alauša	8,3	75,2
166,0	d	Narupis	5,5	7,9
164,1	k	Karčiupis	3,8	4,5
155,8	d	Ūdrokšlis	3,0	11,0
152,1	k	Ringys	3,8	8,5
149,5	k	Bradesa	10,2	19,6
149,0	d	Š-8	3,7	6,1
146,2	k	Girbys	6,0	9,6
138,0	d	Nasvė	24,6	64,1

Visa Užpalių valsčiaus teritorija priklauso Šventosios baseinui. Be tiesioginių Šventosios intakų, valsčiaus teritoriją drenuoja ir tų intakų intakai.

Indrajõs upelis (38,1 km ilgio) prasideda 1,0 km šiauriau Vaĩkeso ežero. Aukštupyje iki Pāščio ežero (kitas Paščio ež.) ji vadinama Taurokšne. Nuo versmių iki 32,8 km ir nuo 6,5 km iki žiočių reguliuota. Užpalių valsčių drenuoja tik pats jos žemupys. Baseino plotas – 104,8 km^2. O už 3 kilometrų nuo Paščio ežero Šventąją savo vandenimis papildo Alauša – Šventosios kairysis intakas, įtekantis į ją tarp Ilčiùkų ir Likañčių. Prie pat žiočių upelį kerta Užpalių–Dusetų kelias. Ālaušos upelio versmės – Alaušo ežere, todėl nuo pastarojo skaičiuojamas ir upelio ilgis (8,3 km). Baseinas ištįsęs iš pietų į

[6] Gailiušis B., Jablonskis J., Kovalenkovienė M. *Lietuvos upės*, Vilnius, 2001.
[7] Jablonskis J., Gaigalis K. *Šventosios baseino hidrografija*, Vilnius, 1973.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2013 07 03.

šiaurę apie 14 km, baseino plotas – 75,2 km². Nuo versmių iki žiočių upelis krinta 40 m, taigi vagos vidutinis nuolydis siekia net 0,48%. Prie Alaušos ištakos, Ãlaušų kaime, stovi senas (statytas 1890 m., užtvankos aukštis 5,6 m) vandens malūnas, o žemupyje (apie 3 km iki žiočių) 1975 m. įrengtas Satarečiaus tvenkinys (plotas 9,9 ha). Upelio vidutinis debitas žiotyse yra apie 0,55 m³/s. Į Ãlaušą iš dešinės įteka Inglaudos upelis (ilgis 5,3 km). Inglaudos upelis nuo versmių iki 1,6 km sureguliuotas. Upelio baseino plotas – 4,9 km².

Už daugiau nei vieno kilometro nuo Alaušos žiočių į Šventąją iš dešinės įteka neilgas (5,5 km) Narupio upelis. Jo ištakos – Pakalnio ežere. Iš senesnių žemėlapių matyti, kad upelio būta ilgesnio. Jis jungė ir kitus du ežerėlius – Momėniškį ir Čiūteikį. Tačiau upelis buvo sureguliuotas ir jo kelias sutrumpėjo.

Karčiupis – trumpas (3,8 km) Šventosios kairysis intakas, įtekantis į ją žemiau Ilčiukų. Upelis (baseino plotas 4,5 km²) srūva nuo Gailiėšionių kaimo, teka iš pietų į šiaurę lygiagrečiai Ãlaušai. Žemupyje upelis labai greitas, nes vaga yra giliai įsirėžusi ir jos nuolydis siekia net 2%. Pavadinimas greičiausiai sietinas su liet. *kartus* – „gailus, aštraus skonio“.

Nuo Karčiupio už daugiau nei 8 km iš dešinės įteka tik 3 km ilgio upeliukas – Ūdrokšlis (5 pav.). Nors upelis ir trumpas, tačiau surenka vandenį iš didelio baseino. Jo plotas siekia 11,0 km².

Ringys taip pat įteka į Šventąją iš kairės, bet jau beveik 4 km žemiau Ūdrokšlio žiočių, Užpalių miestelio pietiniame pakraštyje. Ilgis – 3,8 km, baseino plotas – 8,5 km². Upelis lėtas, natūralus tik jo žemupys, o likusi atkarpa buvo ištiesinta melioruojant pašlapusį baseiną (upelis reguliuotas nuo 3,5 iki 1,4 km). Taigi pavadinimas, kilęs, matyt, iš liet. *ringis* – „vingis“, jau neatitinka tikrovės.

Bradesa įteka į Šventąją iš kairės, 2,6 km žemiau Ringio žiočių. Ilgis – 10,2 km, baseino plotas – 19,6 km², versmės – Bradeso ežere, netoli Kirklių kaimo. Aukštupį kerta Utenos–Sudeikių, o žemupį (prie žiočių) – Užpalių–Vyžuonų keliai. Beveik 5 km Bradesos aukštupio virto melioracijos grioviu. Gražiausia upelio atkarpa yra

5 pav. Alaušo ežeras

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2013 07 03.

žemiau Gaigãlių kaimo – labai padidėja vagos nuolydis ir srovės greitis, upelį spaudžia aukšti skardžiai, kairiajame krante atsiranda plikų atodangų. Vandens debitas žiotyse yra apie 0,15 m^3/s.

Nasvė – ilgiausias Šventosios intakas Užpalių apylinkėse, kurio versmės – Užpalių valsčiaus teritorijoje. Nemažą kelio atkarpą upė vingiuoja dešiniąja Šventosios upės baseino dalimi, tačiau „susitinka“ su Šventąja jau už valsčiaus ribų. Upės ilgis – 24,6 km, baseino plotas – 64,1 km^2. Utenos rajono ribose ji yra ilgiausias Šventosios dešinysis intakas. Versmės yra tik 2,5 km nuo Šventosios, prie Norvaĩšių kaimo, tačiau užsimezgęs upelis teka priešinga kryptimi. Teka per Noniškio ežerą ir tik aukščiau Vilučių, pasukęs į pietus, pradeda tekėti lygiagrečiai Šventajai. Dar vieną ryžtingą posūkį į vakarus Nasvė padaro, kai į ją iš kairės įsilieja Upius. Pratekėjusi pietiniais Vilkabrukių kaimo pakraščiais, ji kerta pašlapusį mišką ir netrukus pasiekia Šventąją ties Šveñtupio kaimu. Nasvės aukštupio „nenormali“ tėkmės kryptis yra poledynmetyje vykusių „perskirstymo” tarp Šventosios ir Nemunėlio baseinų atspindys. Kadaise Nemunėlio baseinui priklausęs Nasvės aukštupys stipriai užpelkėjo, todėl, melioruojant žemes, 6,5 km ilgio upelio atkarpa buvo ištiesinta. Toks pat likimas ištiko ir 9 km ilgio vidurupio ruožą aukščiau Upiaus žiočių. Tik žemupys išliko laisvai kilpinėjantis. Čia vaga įsirėžusi giliau (nuolydis apie 0,3%).

Panašiai yra ir su didžiausiu Nasvės intaku Upiumi (ilgis – 5,5 km, baseino plotas – 7 km^2). Jo aukštupys iki Mominio ežero buvo ištiesintas, o 1,5 km žemupio atkarpėlė išliko nepakitusi.

Kaip po melioracijos darbų pakito tiesioginių Šventosios upės intakų ilgiai ir baseino plotai Užpalių apylinkėse, matyti 2 lentelėje.

2 lentelė
Šventosios upės tiesioginių intakų ilgių ir baseinų ploto pokyčiai Užpalių apylinkėse

Intako pavadinimas	Ilgis, km			Baseino plotas, km^2		
	1959 m. kadastro duomenys	2001 m. kadastro duomenys	Pokyčiai	1959 m. kadastro duomenys	2001 m. kadastro duomenys	Pokyčiai
Alauša	8,8	8,3	–0,5	77,3	75,2	–2,1
Narupis	6,0	5,5	–0,5	9,5	7,9	–1,6
Karčiupis	4,1	3,8	–0,5	7,9	4,5	–3,4
Ūdrokšlis	–	3,0	–	–	11,0	–
Ringys	3,8	3,8	0	8,7	8,5	–0,2
Bradesa	10,3	10,2	–0,1	19,7	19,6	–0,1
Š-8	–	3,7	–	–	6,1	–
Girbys	4,4	6,0	+1,6	13,3	9,6	–3,7
Nasvė	26,8	24,6	–2,2	69,9	64,1	–5,8

Paskaičiavus dešiniuosius ir kairiuosius tiesioginius Šventosios intakus Užpalių krašte, matome, kad jų skaičius yra panašus, tačiau bendras intakų ilgis dešiniajame Šventosios krante yra didesnis.

Visi tiesioginiai Šventosios intakai Užpalių apylinkėse po melioracijos darbų sutrumpėjo nuo 0,1 iki 2,2 km, išskyrus Girbio upelį, kuris pailgėjo 1,6 km. Baseinų plotai po sausinimo darbų sumažėjo nuo 0,1 iki 5,8 km^2 (2 lentelė).

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2013 07 03.

Užpalių krašto ežerai

6 pav. Ūdrokšlio upelis Kaniūkuose

Šventosios baseine telkšo 658 ežerai, didesni kaip 0,5 ha. Alaušo ežeras (6 pav.), su kuriuo rytuose ribojasi Užpalių valsčius, – vienintelis ežeras valsčiaus apylinkėse, didesnis kaip 10 km^2. Tai takoskyrinis ežeras, turintis nedidelį santykinį baseiną. Tokių ežerų vandens lygis per metus mažai svyruoja – 30–40 cm.

Alaušas – ištįsęs iš šiaurės į pietus 6 km ir yra iki 3,5 km pločio. Bendras plotas – 1 054 ha (3 lentelė). Tai vienas didžiausių ežerų Lietuvoje. Apsuptas moreninių plotų, priklauso patvenktinių ežerų tipui. Ežero dugnas nelygus, krantai vietomis taip pat nelygūs, karpyti. Ypač pietinėje dalyje. Alaušo ežere yra dvi salos – šiaurės vakarinėje dalyje – viduryje tarp Bikuškio dvaro ir Ruklių šilelio.

Ežeras yra gana žuvingas. Sugaunama lydekų, ešerių, kuojų, seliavų, karšių. Alaušo ežero skaidrumas vasarą siekia 6 metrus. Ežero dugne daug gilių duobių. Viena jų, esanti 250 m nuo kranto pietrytinėje dalyje, yra net 42 m gylio.

Jau Užpalių valsčiaus teritorijoje telkšantis Alksno ežeras priklauso Alaušo ežero baseinui. Tai vienas didesnių ežerų Užpalių apylinkėse. 18 ha ploto ežeras tyvuliuoja už 4 km į rytus nuo Užpalių miestelio. Iš ežero išteka Alksnaitė, įtekanti į Alaušą. Pagal absoliutinį aukštį Alksno ežeras Užpalių valsčiaus teritorijoje telkšo bene aukščiausiai (157,4 m). Alaušo ežeras už jį daugiau nei 19 metrų žemiau. Ežeras seklus, užaugantis, lėkštais krantais.

3 lentelė
Užpalių valsčiaus ežerai (pagal Lietuvos TSR ežerų sąrašą su morfometriniais duomenimis, VŪPI, 1964)

Ežero pavadinimas	Ežero tiesioginis baseinas	Ežero plotas, ha	Ilgis, m	Plotis, m	Krantinės ilgis, km	Intakai	Ištakai	Absoliutinis aukštis, m	Ežero baseino plotas, km^2
Alaušas	Alauša	1 071,8	4,95	2,50	21,95	4 bv	Alauša	138,2	51,73
Bedugnis	Alauša	0,9	0,11	0,05		1 bv	1 bv	155,0	
Dumblys	Šventoji	10,7	0,55	0,30	1,70		1 bv	105,7	

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2013 07 03.

(tęsinys)

Ežero pavadinimas	Ežero tiesioginis baseinas	Ežero plotas, ha	Ilgis, m	Plotis, m	Krantinės ilgis, km	Intakai	Ištakai	Absoliutinis aukštis, m	Ežero baseino plotas, km²
Daglėjėlis	Šventoji	5,0	0,39	0,14	0,95	1 bv	1 bv	100,2	
Duvėnas	Indraja	11,3	0,66	0,22	1,65	–	–	101,3	
Duvėnėlis	Šventoji	5,1	0,39	0,23	0,97	–	–		
Paštys	Šventoji	68,0	2,26	0,61	5,95	1 bv Indraja Šventoji	Šventoji	99,1	1 559,08
Pilašius	Šventoji	14,6	0,78	0,25	2,15	1 bv	1 bv	106,1	
Vokas (Jaciškių)	Šventoji	2,0	0,16	0,11	0,52	–	–		
Kunigiškių (Baukio)	Nasvė	5,3	0,41	0,14	0,91	–	1 bv	104,3	
Momeniškis	Šventoji	3,4	0,28	0,16	0,70	1 bv	1 bv	134,7	
Mominys	Nasvė	35,8	0,95	0,48	2,50	–	1 bv	105,8	6,13
Čiūteikis	Šventoji	3,3	0,30	0,13	0,75		1 bv	134,8	
Nasvaitis	Nasvė	3,0	0,32	0,11	0,65	Nasve	Nasve	–	
Noniškis	Nasvė	3,8	0,21	0,20	0,68	–	–	131,4	5,16
Pakalnis	Šventoji	6,0	0,30	0,27	0,90	1 bv	1 bv	120,9	5,24
Raistinis	Alauša	2,7	0,14	0,14	0,60	1 bv	1 bv	123,2	
Šiekštys	Alauša	20,1	0,89	0,31	2,02	1 bv	1 bv	139,6	
Šiekštelis	Alauša	8,5	0,37	0,30	1,10	1 bv	1 bv	148,7	
Alksnas	Alauša	18,0	0,70	0,45	2,25		1 bv	157,4	55
Kremblys	Alauša	1,9	0,18	0,12	0,40	–	1 bv	123,4	
Ilgys	Šventoji	12,8	0,78	0,37	2,20	1 bv	1 bv	104,1	
Malinis	Alauša	8,0	0,45	0,25	1,10	–	–	132,0	
Žvirgždelis	Pasčio ežeras	2,5	0,32	0,14	0,65	–	1 bv		
Žvirgždys	Pasčio ežeras	6,2	0,63	0,13	1,40	–	–	103,5	

Momėnys – trečias pagal dydį ežeras Užpalių valsčiuje. Patvenktinės kilmės, žemais, kai kur užpelkėjusiais krantais ežeras. Šiaurės vakarinė ežero pakrantė apaugusi miškais. Per ežerą teka Nasvės kairysis intakas Upius.

Nemažai ežerų susikaupę paribyje tarp Utenos, Zarasų ir Rokiškio rajonų. Kadaise toje vietoje ribojosi Užpãlių, Dusetų ir Jūžintų valsčiai. Dar Užpalių valsčiaus ribose telkšo Pakštys, Dumblys, Ilgys, Pilašius, Duvėnas, Duvėnėlis, Žvirgždys, Žvirgždelis. Kitapus, jau dešiniajame Šventosios krante, visai ant Utenos–Rokiškio rajonų ribos tyvuliuoja Daglėjėlis. O toliau, pietvakarių kryptimi – Čiūteikis, Momėniškis, Pakalnis.

Dumblys, Ilgys, Pilašius, Žvirgždys, Žvirgždelis, Duvėnas priklauso Vaiskūnų geomorfologiniam draustiniui, įkurtam išsaugoti gausių termokarstinių pradubų performuotą reljefą. Užpelkėjusiomis pakrantėmis draustinio ežerai priklauso Šventosios baseinui.

Vienas iš draustinio ežerų – Dumblys. Ežeras, turintis trikampio formą, yra negilus, žemais ir užpelkėjusiais krantais. Iš jo į Šventąją srovena bevardis upelis.

Kitas, didesnis Užpalių apylinkių ežeras – Ilgys (plotas 13 ha). Jame taip pat pradžią randa upelis, tekantis į Šventąją. Ežeras užaugęs vandens augalija, užpelkėjusiomis (ypač pietinėmis) pakrantėmis. Ilgys protaka jungiasi su Žvirgždelio ežeru (7 pav.).

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2013 07 03.

7 pav. Žvirgždelio ežeras

Paštys – trijų rajonų sandūroje telkšantis ežeras, turintis tris intakus ir vieną ištaką (per jį teka Šventoji). Nuo jo prasideda tikrasis Šventosios vidurupis. Tai didžiausią baseiną Užpalių valsčiuje turintis ežeras (2 lentelė). Vakarinė ir pietinė ežero pakrantės apaugusios mišku. Paštys – žemiausiai pagal absoliutinį aukštį (99,1 m) Užpalių valsčiuje telkšantis ežeras.

Ežerai valsčiaus teritorijoje susitelkę 99,1–157,4 m absoliutiniame aukštyje. Daugiausia jų yra 99–135 m absoliutiniame aukštyje.

Įdomios formos Pilašius, Utenos–Zarasų rajonų sandūroje esantis užpelkėjęs ežeras. Per vidurį suspaustas, jis primena aštuoniukės formą.

Dauguma ežerų Užpalių valsčiuje sujungti protakomis. Dumblys su Pilašiumi. Ilgys su Žvirgždeliu ir Žvirgždžiu. Duvėnas su Duvėnėliu. Šiekštelis su Šiekščiu ir Alaušu. Alksnas, Bedugnis ir Alaušas. Noniškis su Nasvaičiu. Didžioji ežerų dauguma turi intakus ir ištakas.

Kairiajame Šventosios krante ežerų kur kas daugiau nei dešiniajame. Didžiausias – Alaušas (1 071,8 ha), mažiausias – Bedugnis (0,9 ha). Paštys – didžiausią baseiną turintis ežeras Užpalių valsčiuje.

Užpalių apylinkių pelkės (durpynai)

Pelkėmis vadinami drėgni žemės paviršiaus plotai, kuriuose auga drėgmę mėgstantys augalai ir kaupiasi durpės. Paviršiaus plotai, kuriuose durpių sluoksnelio storis yra labai plonas ir augančių pelkinių augalų šaknys siekia mineralinį gruntą, vadinami supelkėjusia žeme. Kai bent viename supelkėjusios žemės plote durpių sluoksnis būna storesnis negu 30 cm, pradeda susidaryti pelkė. Durpės – svarbiausias pelkės požymis ir didžiausias jos turtas.

Kad susidarytų pelkė, būtinos kelios sąlygos. Svarbiausia iš jų – drėgmės perteklius. Kitos sąlygos – reljefas, dirvožemio savybės, garavimas, infiltracija, nuotakumas ir kt.

Dėl dauboto reljefo pelkių daugiausia susidaro aukštumose, o lyguminėse dalyse jų gausiau upių baseinų nenuotakiuose, takoskyrinėse dalyse. Pelkės susi-

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2013 07 03.

daro užpelkėjus ežerams, supelkėjus sausumai bei šaltiniuotom vietom. Daug kur pelkėdaros procesus skatina negiliai slūgsantys gruntiniai vandenys.

Pelkės, kaip ir kitos periodiškai šlapios žemės, intensyviai buvo melioruojamos. Todėl iki 1985 metų pelkių sumažėjo beveik perpus.[8]

Utenos rajone yra 261 durpynas, kurio bendras plotas – 5 755 ha. Utenos rajono pelkės užima 3,9% rajono teritorijos. Tai gerokai viršija Lietuvos teritorijos pelkėtumo vidurkį (2,3%) ir „pateisina“ Užpalių miestelio vardą.

Šventosios upės baseino (1 710 km^2) pelkėtumas 153 km iki žiočių (Užpalių HS) – 12%.

Pagal Lietuvos durpynų kadastrą, Užpalių apylinkėse iš didesnių išliko abipus Nasvės upės jos slėnyje susiformavęs Bėkinčių durpynas. Jis slūgso 6 km į šiaurės vakarus nuo Užpalių miestelio. Durpyno plotas – 63 ha, vidutinis durpių storis – 1,03 m, didžiausias – 2,4 metrai. Pelkė – žemapelkinio tipo, maitinama kritulių ir gruntinio vandens. Durpynas – netaisyklingos formos, sukultūrintas. Durpyne yra vidaus sausmių (5,4 ha). Pats durpynas apsausintas, susiformavęs ant priemolio, smėlio, priesmėlio. Atskirose vietose sapropelio yra iki 1,1 m. Tiriamieji durpyno darbai atlikti 1959 metais.

Už 2,5 km į šiaurės vakarus nuo Užpalių, Šventosios upės slėnyje, telkšo Butiškių (Samanynės) durpynas. Bendras durpyno plotas – 6 ha, pramoninis – 5 ha. Didžiausias durpių storis – 3,4 m, vidutinis – 2,29 metrai. Durpynas – mišraus tipo, netaisyklingos formos. Pačiame durpyno viduryje auga 2–3 m pušys, pakraščiuose – pušys ir beržai iki 4–5 m aukščio. Ant molio slūgsantis durpynas apsausintas, sapropelio randama iki 5,6 metrų.

Dar vienas – Tarvydžių durpynas, nuo Užpalių į šiaurę nutolęs 3,5 km. Tai nedidelis, tik 3 ha plotą užimantis žemapelkinio tipo durpynas, turintis vidutinį 1,54 m durpių storį. Didžiausias durpių storis siekia 4 metrus. Durpynas netaisyklingos formos, sukultūrintas. Podurpiniame sluoksnyje dominuoja priesmėlis, smėlis.

Nasvės upės slėnyje, šalia Noniškio ežero telkšo Noniškio durpynas, nuo Užpalių miestelio į šiaurės rytus nutolęs 7,5 km atstumu. Bendras pelkės plotas – 6,4 ha, pramoninis – 5,8 ha. Durpių didžiausias storis siekia 7,0 m, vidutinis – 2,99 m. Tai netaisyklingos formos žemapelkinio tipo pelkė. Pelkėje auga 3 m aukščio berželiai. Durpyno kupstuotumas – 20%.

Už 6 km į šiaurę nuo Užpalių – Sterkoraistis. Tai lanko formos žemapelkė, sukultūrinta, nusausinta, užimanti 8 ha plotą. Didžiausias durpių storis siekia 3,5 m, vidutinis – 2,18 m.

Mominio durpynas susiformavęs Nasvės upės baseine, nutolęs 2,5 km į vakarus nuo Kaimynų gyvenvietės. Žemapelkinio tipo pelkės plotas 6 ha, vidutinis durpių storis – 0,70 m, didžiausias – 1,0 metras. Pelkė – elipsės formos, apaugusi beržų ir juodalksnių medžiais. Podurpyje vyrauja smėlis.

Kitapus Šventosios, 4,5 km į pietryčius nuo Užpalių, prie Alksno ežero, yra Alksno durpynas. Durpyno bendras plotas – 13 ha. Durpių didžiausias storis – 6,8 m, vidutinis – 2,56 m. Durpynas žemapelkinio tipo, pailgos formos, ištįsęs š. r.–p. v. kryptimi. Auga 4 m aukščio beržai, šiaurinėje durpyno da-

[8] Gailiušis B., Jablonskis J., Kovalenkovienė M. *Lietuvos upės,* Vilnius, 2001.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2013 07 03.

lyje – tankūs krūmai. Durpyno kupstuotumas – 30%. Durpynas slūgso ant smėlio ir priesmėlio.

Alaušos upės slėnyje glūdi Paversmio raistelis, nutolęs 8 km į rytus nuo Užpalių. Raistelio bendras plotas – 11 ha, didžiausias durpių storis – 5,7 metrai, vidutinis – 1,86 metrai. Tai š. r.–p. v. kryptimi ištęstos formos žemapelkė. Naudojama kaip pieva, podurpyje randama smėlio.

Už 6 kilometrų į pietryčius nuo Užpalių galima aptikti 5 ha ploto Grybinės balą. Tai netaisyklingos formos žemapelkė su 6 m siekiančiu durpių storiu, vidutinis durpių storis – 2,62 m. Baloje auga 3–6 m aukščio berželiai, pelkės kupstuotumas – 40%. Grybinės balos podurpio sluoksnyje slūgso smėlis, molis.

Jau Alaušo ežero baseine, už 4 km į pietryčius nuo Užpalių, išsidėstęs Pajuodraisčio durpynas. Pelkės bendras plotas – 6 ha, didžiausias durpių storis – 3,7 m, vidutinis – 1,72 m. Po durpėmis randamas smėlis. Pelkė nusausinta, sukultūrinta, ištįsusi vakarų–rytų kryptimi.

Užpalių ir Daugailių valsčių paribyje, Bradeso ežero baseine, telkšo Bradesų pelkė, nutolusi nuo Sudeikių į pietvakarius apie 1 km. Bendras pelkės plotas – 10 ha. Vidutinis durpių storis – 1,83 m, didžiausias – 4,0 metrai. Tai netaisyklingos formos žemapelkinio tipo pelkė, nusausinta, sukultūrinta.

Užpalių valsčiaus teritorijoje dominuoja žemapelkės, kurių dydis nuo 3 iki 63 ha. Didesni durpynai (Alksno, Paversmio, Bradesų), kurių plotas didesnis kaip 10 ha, telkšo kairiajame Šventosios krante. Tačiau didžiausias durpynas, esantis Užpalių valsčiuje – Bekinčių durpynas. Jis yra dešiniajame Šventosios krante, už 6 km į šiaurės vakarus nuo Užpalių, abipus Nasvės upės. Jo plotas – 63 ha.

Išvados

1. Užpalių apylinkėse tekančios Šventosios upės atkarpa viena vingiuočiausių per visą jos ilgį. Vingiuotumo koeficientas – 1,75.

2. Kairiųjų ir dešiniųjų tiesioginių Šventosios intakų skaičius Užpalių valsčiuje panašus, bet dešiniųjų intakų bendras ilgis (km) didesnis.

3. Ilgiausias Šventosios intakas Užpalių apylinkėse – Indraja (38,1 km), tačiau tik pats žemupys yra valsčiaus teritorijoje. Alauša – ilgiausias intakas (8,3 km), nuo versmių iki žiočių tekantis valsčiaus teritorija.

4. Po melioracijos darbų tiesioginiai Šventosios intakai Užpalių valsčiuje sutrumpėjo nuo 0,1 km iki 2,2 km. Tik Girbio upė pailgėjo 1,6 km. Intakų baseinų plotai sumažėjo nuo 0,1 km^2 iki 5,8 km^2.

5. Ežerų daugiau kairiajame Šventosios krante nei dešiniajame (Užpalių valsčiuje). Ežerai daugiausia telkšo 99–135 m absoliutiniame aukštyje. Aukščiausiai valsčiuje tyvuliuoja Alksno ežeras (157,4 m absoliutiniame aukštyje), žemiausiai – Paštys (99,1 m absoliutiniame aukštyje).

6. Didžioji dalis valsčiaus ežerų turi intakus ir ištakus.

7. Užpalių valsčiaus teritorijoje dominuoja žemapelkės, kurių dydis nuo 3 iki 63 ha.

8. Didžiausias durpynas, esantis Užpalių valsčiuje – Bekinčių durpynas. Jis yra dešiniajame Šventosios krante, už 6 km į šiaurės vakarus nuo Užpalių miestelio, abipus Nasvės upės. Jo plotas – 63 ha.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2013 07 03.

Straipsnis numatomas spausdinti „Lietuvos valsčių“ serijos monografijoje „Užpaliai“ (vyr. redaktorius ir sudarytojas *Stanislovas Balčiūnas*).

Straipsnio kalbos redaktorius *Albinas Masaitis,* korektorė *Rasa Kašėtienė,* anglų k. redaktorius, vertėjas *Aloyzas Pranas Knabikas.*

Straipsnis recenzuotas ne mažiau kaip dviejų mokslininkų ekspertų.

Straipsnio priedai skelbiami atskirai tam skirtuose šio leidinio skyriuose:
1. Straipsnio santraukos lietuvių ir anglų kalbomis.
2. Žinios apie autorių.

Nurodymai dėl straipsnių naudojimo (citavimo): Skelbiant ar bet kokiu būdu panaudojant bet kurį elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ svetainės www.llt.lt straipsnį ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ visą nesutrumpintą pavadinimą, jo tarptautinio standartinio serialinio leidinio numerį ISSN 2029-0799, interneto svetainįs www.llt.lt pavadinimą, tomo (darbo) sutartinį kodinį pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių“ serijos ir monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio pirmojo paskelbimo serijos monografijoje ir jo paskelbimo svetainėje www.llt.lt datas (jei šios datos sutampa, skelbiama viena – paskelbimo svetainėje www.llt.lt data).

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2013 07 03.